

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Сергій ЛЕП'ЯВКО (Чернігів)

ПРО СТАН УКРАЇНСЬКИХ ЗАМКІВ У 1590 РОЦІ

В українській історіографії неодноразово розглядалася проблема обороноздатності українських земель у цілому і стану оборонних укріплень українського прикордоння XVI – першої половини XVII ст.¹ В основі присвячених цьому праць лежали ревізії і люстрації українських замків і староств.

У справі №11 відділу рукописів Бібліотеки Рачинських (“Materiały historyczne, dotyczące dziejów Polski w XVI, XVII i XVIII w.”) я натрапив на один невеликий, але дуже цікавий документ про стан українських замків у 1590 р. Наскільки мені відомо, він ніколи не друкувався і, безумовно, становить інтерес. Він дозволяє в певній мірі заповнити хронологічну прогалину в цьому питанні, оскільки в останній третині XVI ст. докладних описів замків не проводилося. Сам документ, як і вся збірка, є копією XVII ст., очевидно, доповідної записки королю. Його авторство не встановлено. Водночас сусідні записи й дата створення документа добре укладають його в історичний контекст. Інформація про замки південного прикордоння була зібрана у зв'язку з польсько-турецьким конфліктом 1589–1590 рр. У 1589 р. через козацькі напади на турецькі володіння і татарські кочовища султан не тільки пригрозив Польщі війною, що бувало перед тим неодноразово, але і розпочав підготовку до неї. До польських столиць доходили відомості про збір турецьких військ понад Дунаєм і в Молдавії.

Відчувши небезпеку ситуації, в Польщі стали готуватись до оборони. Сейм прийняв рішення про збір надзвичайного податку в астрономічній на той час для країни сумі – півтора мільйона злотих і набір стодвадцятитисячного війська. Весною 1590 р. військово керівництво на чолі з канцлером і великим гетьманом Яном Замойським удалося до низки заходів. Насамперед розпочато набір нових кварцяних рот і розташування військових підрозділів, у тому числі й козацьких – на Поділлі.

¹ Остання праця з цієї проблеми: *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001 (Бібліографія: С.348–365).

Однак, зрештою, конфлікт було владнано мирним шляхом².

Зрозуміло, що, очікуючи наступу турків, польська влада мала зміцнити всі наявні осередки оборони українського прикордоння і насамперед замки. Але парадоксальність ситуації в даному випадку полягала у тому, що політична верхівка країни мала погане уявлення про те, в якому стані вони знаходяться. Після переходу України під владу Польської Корони неодноразово декларувалися наміри налагодити належну оборону українських земель від татарських нападів, але фактично ця справа обмежилася утриманням явно недостатнього за чисельністю кварцяного війська на Поділлі. Керівництво Польщі віддавало перевагу суто дипломатичним методам забезпечення миру з Кримським ханством і Туреччиною. Життя показало неефективність такої політики, але вона не змінювалась, що проявилось і у ставленні до українських замків.

Пропонований документ дає дуже коротку, але змістовну характеристику семи українських замків за найважливішими з військової точки зору показниками. При описі їх фізичного стану в основному вживалися терміни “поганий”, “недобрий”, “злий”, “згнилий”. І не дивно, адже доглядати їх було нікому. В Брацлаві було троє драбів, та й то “дуже старих”; у Вінниці – шість старих драбів, у Хмільнику вони не згадані зовсім. Щодо Київського замку підкреслено, що ні пушкарів, ні людей “служебних немає”, щодо замків Канівського і Черкаського – це питання обійдене зовсім, щодо Білої Церкви – лише вказано, що немає жодного пушкаря. Таким чином, гарнізонів в українських замках фактично не існувало.

Всього в названих замках налічувалось сімдесят гармат, чотириста тридцять дев'ять гаківниць (правда, двісті київських – “злі”), дець понад сто п'ятдесят (сто двадцять вісім плюс “кількадесят”) рушниць. Точні середньостатистичні показники по гарматах виглядають інакше, якщо відняти дійсно потужне гарматне озброєння Київського замку – тридцять гармат. Адже Білоцерківський замок мав лише три гармати, та й то дві попсовані. Рівномірнішим був розподіл гаківниць. Впадає у вічі їх чисельність у Брацлаві й Вінниці (відповідно дев'яносто і вісімдесят). Гаківниці були досить потужною зброєю, за калібром проміжною між гарматами і рушницями, та стріляли малими ядрами й картечю. В цілому щодо зброї можна вважати, що чисельно вона була достатньою.

Зовсім інакшою була ситуація з військовими припасами. Запаси пороху коливалися від півбарилка – в Каневі до чотирнадцяти – в Хмільнику. Не

² Про ці події докладніше див.: *Демин О.Б.* Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989; *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999. – С.167–183; *Historia dyplomacji polskiej.* – Warszawa, 1982. – Т.2. – S.71–72; *Sas J.* Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach panowania Zygmunta III // *Przegląd powszechny.* – 1897. – T.LV. – S.120–123, 219–233.

кращою була ситуація і зі складовими пороху – сіркою й селітрою. Щодо Києва було узагальнено, що вогняних припасів, “не часто стріляючи, ледве вистачить на три дні”. Така ж неприглядна картина була і з оловом, в цілому “олова було мало”.

Отже, нескладний аналіз поданих в описі даних дає підстави зробити висновок, що українські замки були, м’яко кажучи, позбавлені уваги центральної й місцевої влади. Фактично вони виконували роль складів вогнепальної зброї, не забезпеченої ні боєприпасами, ні належним доглядом. Може також скластися враження, що ці замки були просто не потрібні. Адже в останній третині XVI ст. татари лише зрідка наважувалися підступати до Брацлава, Вінниці й Черкас та інших осередків опору. Вони обходили укріплення стороною і шукали безборонної здобичі – ясиру. Це робилося часто й легко, тоді як в замках ржавіли засоби оборони, а військових підрозділів, які могли використати місцеві арсенали, просто не існувало. Тому становище замків відображає в цілому вкрай недбале ставлення влади до проблеми оборони українських земель.

ДОКУМЕНТ

1590, [без місця].

Zamek Braclawski nazbyt zły, dział na nim cztery dobre, akownic 90, prochu we dwu baryłkach po połowicy; saletry puł baryłki, siarki puł baryłki, ołowu z cetnar, kul zelaznych kilkadziesiąt.

Drabowi na nim trzy i to starych bardzo.

Zamek Winnicki bardzo zły, zgnioiony, dział ma 5, akownic 80, prochu dwa pułbeczki i trzy baryłki. Saletry baryłka, Siarki pułbaryłki, drabów starych 6. Ołowiu puł cetnara.

Na Chmielnickim Zamku Dział 8. Akownic 19, rucznic 38, prochu 14 pułbaryłek. Saletry becзка. Ołowiu z cetnar, siarki puł becзki.

Na Zamkach Ukrainskich iaki jest dostatek i opatrzenie ich.

Na Zamku Kijowskim dział 30 i kilka tez łoż leża, co pognili, połamali. Hakownic blisko dwustu złych, popsowanych, prochu nabiwszy Strzelby wszystkie, ledwo do trzeciego dnia dosyc nieczęsto stręłaiącz nie dostanie. Ołowiu jest poczęsci; puszkarza zadnego, służebnych niemasz.

Na Zamku Kaniowskim Dział małych 10, Hakownic 40, nienaprawne. Prochu pułtory baryłki. Rucznic Królewskich 60. Ołowiu tego iak wdzas wedle strzelby.

W Czyrkaskim Zamku. Dział 10, Akownic 50, Rucznic kilkadziesiąt

królewskich, prochu baryłek. Ołowiu nienazbyt, Saletry dwie beczułozę (?). Zamek dobre zły zgniły.

W Białey Cerkwi Zamek niedobry, wszakoż by się było wczym bronić choציay nienakryty, ale niema czym. Trzy działa maia; jedno się spadało, drugiego połowicza obrzęczą zbita, trzecie całe. A prochu baryła. Hakownic 40 naprawnych, Ruzznic 30. Ołowiu dosyc mało wiedle strzelby, puszkacza zadnego.

W Kamiencu, we Lwowie, w Haleczu, w Trębowli, od tych ktorzy są presentes WKM weźmiesz sprawę o muniey, o opatrzeniu ich, ale i ja mam o tym sprawą.

Biblioteka Raczyńskich. Dział rękopisów. – Sygn.11. – F.1–1-v. Копія.